

Τούντα Ελένη
Επίκουρη Καθηγήτρια
Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Α.Π.Θ.

Licet christiano armis pro veritate decertare: θρησκευτικός λόγος και εξουσιαστική βία στη Μεσαιωνική Δυτική Ευρώπη

Licet christiano armis pro veritate decertare: «Επιτρέπεται στον χριστιανό να αγωνίζεται με τα όπλα για την αλήθεια». Η φράση ανήκει στον Ιταλό επίσκοπο του ενδέκατου αιώνα, Bonizo του Sutri,¹ και αναδεικνύει την προβληματική των σχέσεων της μεσαιωνικής Εκκλησίας με τη βία. Στο όνομα της αλήθειας, όπως την ερμήνευαν κάθε φορά οι εκκλησιαστικοί άνδρες, η μεσαιωνική Εκκλησία ανασηματοδοτούσε το ευαγγελικό κήρυγμα της αγάπης και νομιμοποιούσε τη χρήση βίας, δηλαδή τη φυσική και συμβολική βία που ασκείται από κοσμικές αρχές υπό την καθοδήγηση των εκκλησιαστικών. Η παρούσα ανακοίνωση στοχεύει να καταδείξει τις εγγενείς σχέσεις της εξουσιαστικής βίας με τον θρησκευτικό λόγο στον Μεσαίωνα και να εξηγήσει το πολιτισμικό πλαίσιο αποδοχής της βίας από την Εκκλησία. Παράλληλα αποπειράται να ερμηνεύσει πώς ο θρησκευτικός λόγος διαμόρφωσε μηχανισμούς αποκλεισμού που νομιμοποίησαν την άσκηση βίας εναντίον συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων.

Για να γίνουν κατανοητές οι σχέσεις της εξουσιαστικής βίας με τον θρησκευτικό λόγο, τις οποίες αποκαλώ εγγενείς, θα πρέπει να γίνει αντιληπτό ότι η χριστιανική θρησκεία κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα δεν ήταν απλώς ένα σύστημα πίστης, αλλά ένα νοηματοδοτικό σύστημα με ηγεμονική ισχύ. Οι νοητικοί ορίζοντες των μεσαιωνικών ανθρώπων, δηλαδή οι γνώσεις, οι αξίες και τα σύμβολα, με τα οποία αυτοπροσδιορίζονται, κατανοούν και ερμηνεύουν τον κόσμο τους, διαμορφώνονται από τη Βίβλο, η οποία δεν παρέχει απλώς ένα σύνολο ηθικών κανόνων των οποίων η τήρηση θα οδηγήσει στη σωτηρία της ψυχής στο επέκεινα, αλλά και ένα σύστημα γνώσης. Είναι παγκόσμια ιστορία που προσφέρει συνεκτική γνώση για τον κόσμο, αλλά και τη συγκρότηση των κοινωνιών. Πολύ περισσότερο,

¹ Bonizonis episcopi Sutri, *Liber ad amicum*, έκδ. Ernst Dümmler στο Monumenta Germaniae Historica, Libelli de Lite imperatorum et pontificum 1 (Hannover: Hahnsche Verlag, 1891), lib. IX, 618. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο πρώτο βιβλίο, σελ. 571, στην ίδια φράση ο όρος «αλήθεια» αντικαθίσταται από τον όρο «δόγμα» (pro dogmate).

στο μεσαιωνικό φαντασιακό οι επίγειες κοινωνίες εκλαμβάνονται ως αντανάκλαση της ουράνιας και ως εκ τούτου αποτελούν προνομιακό πεδίο, όπου οι ουράνιες δυνάμεις, ευμενείς και ανόσιες, άγγελοι και διάβολοι, αγωνίζονται για την επιβολή των αγαθοεργών ή καταστρεπτικών σχεδίων τους αντίστοιχα. Καθήκον των χριστιανών είναι να διαφυλάσσουν την επίγεια τάξη, αντανάκλαση της ουράνιας, αποτρέποντας το έργο του διαβόλου.²

Η διαμεσολαβημένη από τον θρησκευτικό λόγο κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας επηρέασε και τις αντιλήψεις περί εξουσίας, καθώς ο Θεός προβλήθηκε ως η μοναδική πηγή εξουσίας. Η μεταφυσική θεμελίωση του εξουσιαστικού φαινομένου αντικατοπτρίζεται στον ίδιο τον τίτλο που λάμβαναν οι μεσαιωνικοί ηγεμόνες *rex Dei gratia* «βασιλέας με τη χάρη του Θεού». Το χρίσμα που λάμβαναν οι βασιλείς στην τελετή στέψης κατά τα πρότυπα των βασιλέων της Παλαιάς Διαθήκης, και το οποίο αποτελούσε μυστήριο έως τον δωδέκατο αιώνα, συνιστούσε την τελετουργική επιτέλεση της παραπάνω ιδέας, καθιστώντας τους βασιλείς επίγειους αντιπροσώπους του Θεού.³ Βιβλικά χωρία κλήθηκαν να νομιμοποιήσουν τις κοσμικές εξουσίες και τη βία που ασκούσαν, στη βάση της θεϊκής τους προέλευσης, παρουσιάζοντας εκ των πραγμάτων τη δράση των υπηκόων απέναντι στους ηγεμόνες, καλή ή κακή, να αντανakλά στην ίδια τη θεϊκή εξουσία: *Πάσα ψυχή ἐξουσίαις ὑπερεχούσαις ὑποτασσέσθω. Οὐ γάρ ἐξουσία εἰ μὴ ὑπὸ Θεοῦ· αἱ δὲ οὗσαι ἐξουσίαι ὑπὸ Θεοῦ τεταγμέναι εἰσὶν. ὥστε ὁ ἀντιτασσόμενος τῇ ἐξουσίᾳ τῇ τοῦ Θεοῦ διαταγῇ ἀνθέστηκεν· οἱ δὲ ἀνθεστηκότες ἑαυτοῖς κρῖμα λήφονται.*⁴ Με λίγα λόγια, η άσκηση εξουσιαστικής βίας γινόταν αντιληπτή ως μέσο για την επιβολή της πολιτικής και κοινωνικής τάξης στον επίγειο κόσμος ο οποίος είναι αντανάκλαση του ουράνιου.

Στην εννοιολόγηση του εξουσιαστικού φαινομένου στα πρώιμα μεσαιωνικά χρόνια καθοριστική ήταν η συμβολή του χριστιανού φιλοσόφου και αγίου της

² Για την κατανόηση των παραπάνω, βλ. Ρίκα Μπενβένιστε, *Από τους Βαρβάρους στους Μοντέρνους. Κοινωνική ιστορία και ιστοριογραφικά προβλήματα της μεσαιωνικής Δύσης* (Αθήνα: Πόλις, 2007), 189-233. Επίσης τις μελέτες του Daren Oldridge, *Παράξενες Ιστορίες του Μεσαίωνα*, μετάφρ. Δανάη Γαβριηλίδου (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2014), που εξηγούν τους μηχανισμούς κατανόησης του υλικού και άυλου κόσμου από τους μεσαιωνικούς ανθρώπους.

³ Για την έννοια της μεσαιωνικής θεοκρατικής βασιλείας και την τελετή του χρίσματος, βλ. Walter Ullmann, *Principles of Government and Politics in the Middle Ages* (London και New York: Methuen & Co και Barnes & Noble Books, 1961), 117-211. Janet Coleman, *Ιστορία της Πολιτικής Σκέψης*, Τόμ. Β': *Από το Μεσαίωνα μέχρι την Αναγέννηση*, μετάφρ. Γιώργος Ε. Χρηστίδης (Αθήνα: Κριτική, 2006), 84-89. Joseph Canning, *A History of Medieval Political Thought 300-1450* (London και New York: Routledge, 1996), 53-57. Achim Thomas Hack, "Zur Herkunft der karolingischen Königssalbung," *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 110 (1999): 170-190.

⁴ Παρατίθεται ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα από την Ρωμ 13, 1-3.

Εκκλησίας, Αυγουστίνου (354-430). Η θεωρία του για τη φύση της πολιτικής εξουσίας, η οποία ισχυροποίησε και νομιμοποίησε μεταφυσικά τις πολιτικές και κοινωνικές ιεραρχίες, δεν αμφισβητήθηκε παρά μόνο σταδιακά από τον δέκατο τρίτο αιώνα και εξής. Σύμφωνα με τον Αυγουστίνο, μετά την πτώση από τον Παράδεισο οι άνθρωποι ρέπουν προς το κακό. Οι πολιτικές εξουσίες αποτελούν την απαραίτητη προϋπόθεση της ειρηνικής ζωής, καθώς καταναγκάζουν και πειθαρχούν τον άνθρωπο. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο Αυγουστίνος παρουσίασε τον πολιτικό βίο ως απόρροια του προπατορικού αμαρτήματος. Οι πολιτικοί θεσμοί ιδρύθηκαν από τους ανθρώπους και έγιναν αποδεκτοί από τον Θεό ως αναγκαίο κακό για την τήρηση της επίγειας τάξης. Θεμέλιο της πολιτικής οργάνωσης αποτελούν, λοιπόν, η ιεραρχία και η χρήση βίας.⁵

Ακόμη και η Εκκλησία, σύμφωνα με τον Αυγουστίνο, είναι υποχρεωμένη να χρησιμοποιεί κοσμικά κατασταλτικά μέτρα για να επιβάλει την υπακοή στους επίγειους νόμους. Μάλιστα ο Αυγουστίνος επεξεργάστηκε την ιδέα περί *bellum iustum*, σύμφωνα με την οποία ο πόλεμος θεωρείται δίκαιος όταν διεξάγεται από νόμιμες αρχές με στόχο την εδραίωση της ειρήνης. Στο ίδιο πλαίσιο νομιμοποίησε την εξουσιαστική βία όταν στόχευε να εξαναγκάσει σε μεταμέλεια και μεταστροφή κάποιον που έχει σφάλει και αρνείται να μετανοήσει.⁶ Γίνεται λοιπόν αντιληπτό ότι κατ' αυτόν τον τρόπο τα όρια μεταξύ λύτρωσης και βίαιης καταστολής σχετικοποιούνται.⁷ Στον πρώιμο Μεσαίωνα κατακτητικοί επεκτατικοί πόλεμοι, όπως για παράδειγμα αυτοί του βασιλέα του Φραγκικού βασιλείου, Καρλομάγνου εναντίον γερμανικών φυλών, νομιμοποιήθηκαν από τους κυρίαρχους κοσμικούς και εκκλησιαστικούς λόγους ως μέσα για τη διάδοση του χριστιανισμού και την καταπολέμηση του παγανισμού.⁸

Παρά την ηγεμονική θέση του θρησκευτικού λόγου στη διαμόρφωση των μεσαιωνικών χριστιανικών πολιτισμικών συστημάτων, σε όλη τη διάρκεια του πρώιμου Μεσαίωνα και μέχρι τον δέκατο αιώνα οι μεσαιωνικές Εκκλησίες,

⁵ Janet Coleman, *Ιστορία της Πολιτικής Σκέψης*. Τόμ. Α': *Από την αρχαία Ελλάδα μέχρι τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες*, μετάφρ. Γιώργος Ε. Χρηστίδης (Αθήνα: Κριτική, 2005), 608-610, 615-617.

⁶ Για τη σκέψη του Αυγουστίνου στα παραπάνω ζητήματα, η οποία βεβαίως προσδιορίζεται από τις πολιτισμικές συνθήκες της εποχής του και δεν συγκροτεί μια συνεκτική θεωρία, αλλά αντίθετα παρουσιάζει αμφισημίες, βλ. Peter Brown, "St. Augustine's Attitude to Religion Coercion," *The Journal of Roman Studies* 54.1-2 (1964): 107-116.

⁷ Πρβλ. Philippe Buc, "Religion, Coercion, and Violence in Medieval Rituals," στο *Rituals of Power and Consent*, επιμ. Bernd Schneidmüller. *Ritual Dynamics and the Science of Ritual*, επιμ. Alex Michaels et al.), Vol. III: *State, Power, and Violence*. (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010), 149-162 (155-156).

⁸ Janet L. Nelson, "Violence in the Carolingian world and the ritualization of ninth-century warfare," στο *Violence and Society in the Early Medieval West*, επιμ. Guy Halsall (Woodbridge: The Boydell Press, 1998), 90-107.

συμπεριλαμβανομένης και της επισκοπής Ρώμης, που είχε ήδη αναδειχτεί ως *mater omnium ecclesiarum*, μόνη υπεύθυνη για δογματικά και εσωτερικά εκκλησιαστικά ζητήματα στη Δύση, δεν είχαν εκφράσει -και δεν είχαν κάνει πράξη- μια συνεκτική θεωρία περί βίας και δεν είχαν επιδιώξει να καταστούν οι κατεξοχήν ρυθμιστές του πολιτικού και κοινωνικού γίγνεσθαι. Η πρόσδεση των εκκλησιαστικών αξιωματούχων στην πολιτική των βασιλέων και η συνακόλουθη εξάρτησή τους από εκείνους, οι επεμβάσεις των κοσμικών ηγεμόνων στα εσωτερικά τους ζητήματα, όπως για παράδειγμα στον ορισμό επισκόπων, και κυρίως ο έλεγχος της Ρωμαϊκής Εκκλησίας από τη Δυτική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία δεν είχαν επιτρέψει περιθώρια αυτόνομων κινήσεων.⁹

Η κατάσταση διαφοροποιήθηκε από τον δέκατο αιώνα και εξής μέσα από τις πολιτικές και κοινωνικές αναταράξεις που προκάλεσε το φαινόμενο της χωροδεσποτείας, αρχικά και κυρίως στο Γαλλικό βασίλειο. Πρόκειται για την αυτονόμηση των ισχυρών αριστοκρατών που διοικούσαν τις επαρχίες του βασιλείου έχοντας λάβει την εξουσία από τον βασιλέα μέσω φεουδαρχικών δεσμών. Καθιστώντας τους φεουδαρχικούς δεσμούς κληρονομικούς, οι αριστοκράτες επέβαλαν στις εξουσιαστικές σχέσεις την ευγένεια του αίματος και κατ' αυτόν τον τρόπο δημιούργησαν δυναστείες κυρίαρχες στις διάφορες περιοχές. Αυτοί οι πολιτικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί πραγματοποιήθηκαν σε ένα συγκρουσιακό πλαίσιο που χαρακτηριζόταν από εκτεταμένη χρήση βίας, τόσο σε πρακτικό όσο και σε συμβολικό επίπεδο, καθώς οι χωροδεσπότες πολέμουσαν μεταξύ τους για την αύξηση των γεωγραφικών ορίων δικαιοδοσίας τους. Οι βασιλείς παρουσιάστηκαν αδύναμοι να επιτελέσουν τον ρόλο τους ως εγγυητές της «δημόσιας τάξης» λόγω της πολυδιάσπασης των διοικητικών και στρατιωτικών δομών που είχε επιφέρει η διανομή εξουσιών μέσω των φεουδαρχικών δεσμών. Γι' αυτόν τον λόγο στηρίχτηκαν στην Εκκλησία η οποία προσπάθησε αφ' ενός να επιβεβαιώσει τη σχέση της βασιλικής εξουσίας με τη θεϊκή πηγή προέλευσής της, σε μια προσπάθεια να διασώσει το βασιλικό κύρος, αφ' ετέρου να αντιμετωπίσει τις πολεμικές συγκρούσεις των χωροδεσποτών, που άλλωστε έθιγαν και τη δική της περιουσία, με το πνευματικό όπλο του αφορισμού.¹⁰

Μολονότι το πνευματικό «ξίφος» δεν κατάφερε να υπερισχύσει του κοσμικού,

⁹ Βλ. στη συνέχεια.

¹⁰ Μπενβενίστε, *Από τους Βαρβάρους στους Μοντέρνους*, 128-141, 194-196. Thomas N. Bisson, *The Crisis of the Twelfth Century. Power, Lordship, and the Origins of European Government* (Princeton και Oxford: Princeton University Press, 2009), 22-83.

η εμπλοκή των Εκκλησιών στις κοσμικές υποθέσεις, και μάλιστα σε μια περίοδο αποδυνάμωσης της βασιλικής κεντρικής εξουσίας, αφύπνισε τις συνειδήσεις εκκλησιαστικών αξιωματούχων για τον αυξημένο ρόλο που όφειλαν να διαδραματίσουν ως εγγυητές της ειρήνης και της ασφάλειας στο εσωτερικό των κοινωνιών. Καθοριστικής σημασίας για την ανάληψη από τις Εκκλησίες της παραπάνω λειτουργίας ήταν το εκκλησιαστικό μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα που αναδύθηκε τον δέκατο αιώνα στη μονή του Cluny στο Γαλλικό Βασίλειο. Οι στόχοι του ήταν η κάθαρση του εκκλησιαστικού βίου από παθογένειες αιώνων, συγκεκριμένα τη μη τήρηση από τους κληρικούς του κανόνα της αγαμίας, το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο του κλήρου και, τέλος, τη σιμωνία, δηλαδή την εξαγορά εκκλησιαστικών αξιωμάτων. Η καταπολέμηση της σιμωνίας έφερε την Εκκλησία αντιμέτωπη με την κοσμική εξουσία, καθώς αυτό το εκκλησιαστικό παράπτωμα ταυτίστηκε με τις επεμβάσεις των κοσμικών στις εκκλησιαστικές υποθέσεις. Γρήγορα η εκκλησιαστική μεταρρύθμιση έθεσε ως βασικό στόχο τη *libertas ecclesiae*, την απελευθέρωση της Εκκλησίας από την κοσμική εξουσία.¹¹

Τη σημαία του αγώνα σήκωσε η Ρωμαϊκή Εκκλησία υπό τον σημαντικό μεταρρυθμιστή πάπα Γρηγόριο Ζ΄ (1073-1085) ο οποίος ερχόμενος σε σύγκρουση με τον Γερμανό βασιλέα Ερρίκο Δ΄ (1059-1106, αυτοκράτορας από το 1084), διεκδίκησε για τον παπισμό την απόλυτη εξουσία τόσο σε εκκλησιαστικό όσο και σε κοσμικό επίπεδο.¹² Για τον Γρηγόριο η επιλογή του αντιπάλου δεν ήταν τυχαία. Ήδη από τις αρχές του δέκατου αιώνα στη Γερμανική αυτοκρατορία οι Όθωνες αυτοκράτορες είχαν διαμορφώσει ένα ιδιαίτερο σύστημα διακυβέρνησης που στόχευε να ελέγξει την εκδήλωση του φαινομένου της χωροδεσποτείας. Στο πλαίσιο των φεουδαρχικών δεσμών παραχωρούσαν κοσμική εξουσία σε εκκλησιαστικούς άνδρες, οι οποίοι όντας άτεκνοι δεν ήταν σε θέση να δημιουργήσουν δυναστείες και να καταστήσουν το αξίωμά τους κληρονομικό. Μια τέτοια πρακτική, όμως, προϋπέθετε την επέμβαση των βασιλέων στα εσωτερικά εκκλησιαστικά θέματα, καθώς οι επίσκοποι που θα αναλάμβαναν αξιώματα διορίζονταν από τους βασιλείς. Παράλληλα, οι Όθωνες εκμεταλλευόμενοι την ανίσχυρη θέση της Ρωμαϊκής Εκκλησίας, είχαν κατορθώσει να θέσουν υπό τον έλεγχό τους ακόμη και τις παπικές εκλογές.¹³

¹¹ Werner Goetz, *Kirchenreform und Investiturstreit 910-1122* (Stuttgart: Kohlhammer, 2000), 17-118.

¹² Γενικά για τον βίο και την πολιτική του Γρηγορίου Ζ΄, βλ. H. E. J. Cowdrey, *Pope Gregory VII: 1073-1085* (Oxford και New York: Clarendon Press, 1998). Uta-Renate Blumethal, *Gregor VII. Papst zwischen Canossa und Kirchenreform* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2001).

¹³ Βλ. ενδεικτικά Βασίλειος Καραγεώργος, *Η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία* (Αθήνα: Εκδόσεις Γ.

Την ίδια πολιτική ακολούθησαν και οι Σάλιοι αυτοκράτορες. Μάλιστα, ο Ερρίκος Γ' (1039-1056), πατέρας του Ερρίκου Δ', τροποποίησε την τελετή περιβολής των εκκλησιαστικών ανδρών με κοσμική εξουσία, προσφέροντάς τους εκτός από το σκήπτρο, σύμβολο της κοσμικής διοίκησης που θα ασκούσαν, και το επισκοπικό δαχτυλίδι ή την επισκοπική ράβδο. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο δυτικός αυτοκράτορας προβλήθηκε ως κάτοχος τόσο της κοσμικής όσο και της θρησκευτικής εξουσίας, ο μόνος άμεσος αντιπρόσωπος του Θεού επί γης. Η σύγκρουση του Γρηγορίου Ζ' με τον Ερρίκο Δ' στόχευε στην απαγόρευση της περιβολής των εκκλησιαστικών ανδρών με θρησκευτική εξουσία από κοσμικούς ηγεμόνες -γι' αυτό αποκλήθηκε έριδα περί της περιβολής- και παράλληλα στην απαλλαγή της Εκκλησίας από τις επεμβάσεις των κοσμικών. Για να νομιμοποιήσει τις επιδιώξεις του ο Γρηγόριος Ζ' τοποθέτησε τη Ρωμαϊκή Εκκλησία στην κορυφή τόσο της εκκλησιαστικής όσο και της κοσμικής ιεραρχίας. Βασιζόμενος στην -πλαστή- Κωνσταντίνειο Δωρεά διεκδίκησε για τους Ρωμαίους ποντίφικες την κατοχή της αυτοκρατορικής εξουσίας και επομένως το δικαίωμα να καθαιρούν αυτοκράτορες και βασιλείς και να λύνουν τους υπηκόους εκείνων από τον όρκο πίστης που τους είχαν δώσει.¹⁴

Σε αυτό το μεταρρυθμιστικό και συγκρουσιακό πλαίσιο ο Γρηγόριος Ζ' διατύπωσε μία θεωρία περί βίας, στην οποία κεντρική θέση κατέχει η έννοια της αλήθειας. Παρουσίασε, δηλαδή, τη Ρωμαϊκή Εκκλησία ως κάτοχο της αλήθειας του Χριστού¹⁵, η οποία της είχε παραχωρηθεί από τον ίδιο τον Θεάνθρωπο μαζί με την απόλυτη εξουσία επί των χριστιανών. Επομένως, όλοι οι χριστιανοί ανεξαιρέτως όφειλαν υπακοή στον πάπα. Η ανυπακοή προς τη Ρωμαϊκή Εκκλησία ταυτίστηκε με την αίρεση και τον παγανισμό και ως εκ τούτου η Εκκλησία προβλήθηκε καθ' όλα νόμιμη να αντιμετωπίσει την ανυπακοή με βία, όπως ακριβώς καθ' όλα νόμιμη ήταν, σύμφωνα με τις διδαχές του Αυγουστίνου, να ασκήσει βία εναντίον των αιρετικών και των παγανιστών.¹⁶ Σε αυτά τα συμφοραζόμενα, ο υποστηρικτής των γρηγοριανών

Γκέλμπεσης, 1987), 182-229.

¹⁴ Για την έριδα περί της περιβολής, βλ. μεταξύ άλλων Goez, *Kirchenreform und Investiturstreit*, 119-171. Για την Κωνσταντίνειο Δωρεά, βλ. ενδεικτικά Canning, *History of Political Thought*, 73-74.

¹⁵ Ιω 14, 6: 'Εγώ εἰμι ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωή.

¹⁶ Βλ. για παράδειγμα μία από τις θέσεις του Γρηγορίου Ζ' τις οποίες ο ποντίφικας επιδίωκε κατά πάσα πιθανότητα να εισάγει σε συλλογή κανονικού δικαίου: Gregorii VII *Registrum*, έκδ. Erich Caspar, στο Monumenta Germaniae Historica Epistolae Selectae in usum scholarum separatim editae Tom. II-I (Berlin: Weidmann, 1920), lib. II, nr. 55a, 207: XXVI. Quod catholicus non habeatur, qui non concordat Romanae ecclesiae. Μετάφραση: «Δεν θεωρείται καθολικός, όποιος δεν ομονοεί με τη Ρωμαϊκή Εκκλησία». Χαρακτηριστική είναι εξάλλου η διατύπωση του πάπα για τον αντίπαλό του Ερρίκο Δ' και τον Ροδόλφο της Σουηβίας που υποστηριζόταν από τη Ρωμαϊκή Εκκλησία για την κατοχή του Γερμανικού θρόνου: Gregorii VII *Registrum*, έκδ. Erich Caspar, στο Monumenta

θέσεων, Bonizo, επίσκοπος του Sutri, διατύπωσε και αιτιολόγησε το επιχείρημα ότι «επιτρέπεται στους χριστιανούς να αγωνίζονται με τα όπλα για την αλήθεια». Η βία βεβαίως δεν ασκείται από τους ίδιους τους εκκλησιαστικούς άνδρες, αλλά από κοσμικούς που όταν βρίσκονται στην υπηρεσία της Εκκλησίας, παρουσιάζονται να δρουν ως *milites Christi*, «στρατιώτες του Χριστού». Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ότι η έννοια του ιππότη που βρίσκεται στην υπηρεσία του Χριστού δεν είναι καινούργια. Ήδη από τον δέκατο αιώνα η Εκκλησία προσπαθούσε να εμφυσήσει στους ιππότες που πολεμούσαν στις μάχες των χωροδεσποτών την αξία της υπεράσπισης της Εκκλησίας, σε μια προσπάθεια να εξευγενίσει τη συμπεριφορά τους και να προστατεύσει την περιουσία της από τις βίαιες επιδρομές τους.¹⁷ Την εποχή του Γρηγορίου Ζ΄, οπαδοί των θέσεων του ποντίφικα υποστήριζαν ότι αυτοί οι «στρατιώτες του Χριστού» που σκότωναν όσους εναντιώνονταν στις εντολές της Εκκλησίας, δεν έπρεπε να θεωρούνται εγκληματίες και να υποβάλλονται σε μετάνοια, γιατί δρούσαν ως υπηρέτες του Θεού. Εξάλλου, είναι χαρακτηριστικό ότι αυτήν την περίοδο ο θρησκευτικός λόγος αλλάζει ύφος και περιεχόμενο, καθώς αντλεί νοήματα, εικόνες και λεξιλόγιο από την Παλαιά Διαθήκη, ενώ παράλληλα επαναφέρει στο προσκήνιο τις διδαχές του Αγίου Αυγουστίνου περί δικαίου πολέμου και αποδοχής της χρήσης βίας από την Εκκλησία.¹⁸

Στη συγκρότηση του νέου θρησκευτικού λόγου ο Γρηγόριος Ζ΄ νεωτέρισε και για πρώτη φορά στην ερμηνευτική παράδοση έφερε ως επιχείρημα ένα ιδιαίτερο επεισόδιο από την Παλαιά Διαθήκη. Η παρουσίασή του θα βοηθήσει στην κατανόηση της καινούργιας ρητορικής περί βίας. Πρόκειται για την αφήγηση του πολέμου του Σαούλ εναντίον των Αμαλικιτών που υπό τον βασιλέα τους Αγάγ είχαν εμποδίσει την έξοδο των Ισραηλιτών από την Αίγυπτο. Μολονότι ο Σαούλ είχε λάβει εντολή από τον Θεό μέσω του προφήτη Σαμουήλ να εξολοθρεύσει τους Αμαλικίτες, χάρισε τη ζωή στον βασιλέα τους και σε κάποια ζώα τα οποία προόριζε για θυσία στον Θεό. Η ανυπακοή του, όμως, εξόργισε τον Θεό που έστειλε τον προφήτη Σαμουήλ να ελέγξει

Germaniae Historica Epistolae Selectae in usum scholarum separatim editae Tom. II-II (Berlin: Weidmann, 1923), lib. VII, nr. 14a, 487: Heinricus pro sua superbia inoboedientia et falsitate a regni dignitate iuste abicitur, ita Rodulfo pro sua humilitate oboedientia et veritate potestas et dignitas regni conceditur. Μετάφραση: «Ο Ερρίκος εξαιτίας της αλαζονείας, της ανυπακοής και του ψεύδους του δίκαια εκδιώχνεται από το βασιλικό αξίωμα, ενώ στον Ροδόλφο παραχωρείται η εξουσία και το βασιλικό αξίωμα χάρι στην ταπεινότητα, την υπακοή και την αλήθεια του.

¹⁷ Για τη σχέση της Εκκλησίας με τους ιππότες, βλ. μεταξύ άλλων Maurice Keen, *Chivalry* (New Haven και Λονδίνο: Yale University Press, 1984), 44-63.

¹⁸ Για τα παραπάνω και την αλλαγή ρητορικής της Ρωμαϊκής Εκκλησίας, βλ. Gerd Althoff, "*Selig sind, die Verfolgung ausüben*". *Päpste und Gewalt im Hochmittelalter* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2013), 39-119.

τον βασιλέα. Όταν ο Σαούλ διατύπωσε την επιθυμία του να προσφέρει τα ζώα ως θυσία, έλαβε από τον Σαμουήλ την απάντηση ότι ο Θεός αρέσκεται στην υπακοή και όχι στις θυσίες. Στη συνέχεια ο ίδιος ο προφήτης τράβηξε ένα σπαθί και σκότωσε τον Αγάγ. Το επεισόδιο αυτό όχι μόνο θεμελιώνει την άνευ όρων υπακοή στον Θεό και ως εκ τούτου στους επίγειους αντιπροσώπους του, αλλά και νομιμοποιεί τη χρήση βίας από τους εκκλησιαστικούς άνδρες.¹⁹

Ο νέος θρησκευτικός λόγος, με κριτήριο την αλήθεια όπως αυτή ορίζεται κάθε φορά από τη Ρωμαϊκή Εκκλησία, ενσωματώνει ή αποκλείει άτομα και ομάδες από τη χριστιανική κοινότητα. Η ποιοτική διαφορά σε σχέση με την προ-μεταρρυθμιστική περίοδο, είναι ότι ο αποκλεισμός, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε για να ενδυναμώσει τη χριστιανική ενότητα υπό την προστασία, και άρα εξουσία, του Ρωμαίου ποντίφικα, συνοδεύτηκε από άσκηση βίας. Αυτήν την εποχή, στη βόρεια Ιταλία σιμωνιακοί ιερείς και ιερείς που συζούσαν με παλλακίδες, δολοφονήθηκαν από κοσμικούς με την υποστήριξη της Εκκλησίας.²⁰ Δύο δεκαετίες αργότερα, έχοντας διαμορφώσει το νομιμοποιητικό πλαίσιο για την αποδοχή της χρήσης βίας, η Αγία Έδρα κήρυξε και τέθηκε επικεφαλής της πρώτης σταυροφορικής εκστρατείας. Το κήρυγμα που οδήγησε εκατοντάδες ιππότες, αλλά και άμαχο πληθυσμό, στην Ανατολή για την απελευθέρωση των Αγίων Τόπων, δεν θα ήταν αποτελεσματικό χωρίς την κατασκευή ενός εχθρού που θα μπορούσε να γίνει αντιληπτός ως τέτοιος από τους νοητικούς ορίζοντες των σταυροφόρων, αλλά και των υποκειμένων που σχεδίασαν και κήρυξαν αυτόν τον πόλεμο. Κατά συνέπεια οι μουσουλμάνοι ταξινομήθηκαν ως παγανιστές ή αιρετικοί και γι' αυτό συνεργοί του διαβόλου που έπρεπε να εξολοθρευτούν για την επαναθεμελίωση της θείας τάξης επί γης.²¹ Οι πνευματικές ανταμοιβές που η Εκκλησία παραχώρησε στους σταυροφόρους, δηλαδή η άφεση αμαρτιών, αποτελεί απόδειξη για τη συμβολή του θρησκευτικού λόγου στη συγκρότηση μηχανισμών κατασκευής «εχθρών» στις μεσαιωνικές κοινωνίες.²²

¹⁹ Α' Σαμ 15. Για το νεωτερισμό του Γρηγορίου Ζ', βλ. Althoff, "Selig sind", 46-52, 223.

²⁰ Althoff, "Selig sind", 64.

²¹ Για τη συγκρότηση της σταυροφορικής ιδέας, βλ. μεταξύ άλλων Jonathan Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading* (London: Continuum, 1986). Επίσης τη συνοπτική μελέτη που εστιάζει και στη διαμόρφωση του λόγου περί βίας του Jean Flori, "Ideology and Motivations in the First Crusade," στο *Palgrave Advances of the Crusades*, επιμ. Helen J. Nicholson (London: Palgrave, 2005), 15-36. Για την πρόσληψη των μουσουλμάνων από τους Δυτικούς χριστιανούς από τον έβδομο έως τον δέκατο πέμπτο αιώνα και τις διαφοροποιήσεις κατά την περίοδο των σταυροφοριών, βλ. John Tolan, *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination* (New York: Columbia University Press, 2002).

²² Για τις πνευματικές ανταμοιβές, βλ. την πιο πρόσφατη μελέτη της Ane Bysted, *The Crusades Indulgence. Spiritual Rewards and the Theology of the Crusades, c. 1095-1216* (Leiden: Brill, 2015).

Συμβολικές ενέργειες, αλλά και μαζικές σφαγές με έντονο συμβολικό χαρακτήρα πριν και κατά τη διάρκεια της Α΄ Σταυροφορίας τροφοδοτήθηκαν και ταυτόχρονα ανατροφοδότησαν τους νέους λόγους αποκλεισμού. Λίγο πριν την έναρξη της Α΄ Σταυροφορίας ο ιππότης Erlembald που είχε ηγηθεί της δολοφονίας ιερέων στο Μιλάνο, αγιοποιήθηκε.²³ Η αρχή της πορείας προς τα Ιεροσόλυμα σημαδεύτηκε από τις πρώτες μαζικές σφαγές Εβραίων στην Ευρώπη, στην περιοχή της Ρηνανίας,²⁴ ενώ το τέλος της πορείας και η είσοδος των σταυροφόρων στην Ιερουσαλήμ τον Ιούλιο του 1099 σφραγίστηκε από τη στοχευμένη σφαγή των αμάχων της πόλης, Μουσουλμάνων και Εβραίων. Η σφαγή νομιμοποιήθηκε από τους Χριστιανούς με αναφορά στον 78^ο Ψαλμό όπου διεκτραγωδεύεται η μίανση της Ιερουσαλήμ από τους ειδωλολάτρες και ζητείται από τον Θεό να στρέψει την οργή του εναντίον τους. Ο ίδιος ο πάπας Πασχάλης Β΄ (1099-1118), όταν πληροφορήθηκε για τη σφαγή, διατύπωσε ότι οι σταυροφόροι εκπλήρωσαν την παλαιοδιαθηκική προφητεία περί κάθαρσης της Ιερουσαλήμ.²⁵ Γίνεται, λοιπόν, αντιληπτή η επιρροή που ασκούσαν οι νέοι θρησκευτικοί λόγοι περί βίας και αποκλεισμού στα μεσαιωνικά υποκείμενα, τα οποία μάλιστα αντιλαμβάνονταν τις σχέσεις παρελθόντος και παρόντος σύμφωνα με το μοτίβο προτύπωσης-αποτύπωσης που συσχετίζει την Παλαιά με την Καινή Διαθήκη.²⁶ Οι σταυροφορίες, εκτός από το να ενισχύσουν την παπική εξουσία, διαμόρφωσαν το χριστιανικό υποκείμενο μέσα από την αντιπαράθεσή του με τους Μουσουλμάνους και τους Εβραίους οι οποίοι συγκροτήθηκαν ως ετερότητες, ιεραρχικά κατώτερες. Το χάσμα μεταξύ των τριών θρησκευτικών κοινοτήτων διευρύνθηκε.²⁷

Ο θρησκευτικός λόγος περί βίας απέκτησε τον δωδέκατο αιώνα και νομική ισχύ. Οι γρηγοριανές θέσεις εισήχθησαν στο *Decretum* του Γρατιανού, την πρώτη συγκροτημένη συλλογή κανονικού δικαίου της Δυτικής Εκκλησίας (c. 1140). Το *Decretum* ασχολήθηκε συστηματικά με το ζήτημα της αποδοχής και της χρήσης βίας

²³ Althoff, "Selig sind", 64. Επίσης, Flori, "Ideology and Motivations", 16.

²⁴ David Nirenberg, "The Rhineland Massacres of Jews in the First Crusade: Memories Medieval and Modern," στο *Medieval Concepts of the Past. Ritual, Memory, Historiography*, επιμ. Gerd Althoff, Johannes Fried, και Patrick J. Geary (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 279-310. Επίσης, Henriette-Rika Benveniste, "Fierté, désespoir et mémoire. Les récits juifs de la première Croisade," *Médiévales* 35 (1998): 125-140.

²⁵ Althoff, "Selig sind", 121-137.

²⁶ Gabrielle M. Spiegel, *The Past as Text. The Theory and Practice of Medieval Historiography* (Baltimore και London: The Johns Hopkins University Press, 1997), 91-93. Πρβλ. Αντώνης Λιάκος, *Αποκάλυψη, Ουτοπία και Ιστορία. Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης* (Αθήνα: Πόλις), 114-118.

²⁷ Μπενβενίστε, *Από τους Βαρβάρους στους Μοντέρνους*, 231.

από την Εκκλησία. Με επιρροές από τον Αυγουστίνο αλλά και από κείμενα υποστηρικτών των θέσεων του Γρηγορίου Ζ' καθώς και με επιχειρήματα που αντλήθηκαν από παλαιοδιαθηκικά επεισόδια, νομιμοποίησε τον πόλεμο όταν διεξάγεται από αγάπη και ζήλο για ειρήνη· το ίδιο και τις σωματικές ποινές, ακόμη και την εσχάτη, όταν εξαναγκάζουν τους κακώς πράττοντες σε μετάνοια και υπερασπίζονται τα συμφέροντα της Εκκλησίας. Απαγόρευσε βέβαια τη χρήση βίας από τους ιερείς, οι οποίοι οφείλουν να εμπιστεύονται την επιβολή της στις κοσμικές αρχές.²⁸

Η ρητορική περί βίας και αποκλεισμού, όπως διαμορφώθηκε τον ενδέκατο αιώνα, αποτέλεσε, κατά τη γνώμη μου, το απαραίτητο υπόβαθρο για την ανάπτυξη διωκτικών νοοτροπιών που αναδύονται στις μεσαιωνικές κοινωνίες από τον δωδέκατο και κυρίως τον δέκατο τρίτο αιώνα. Αλλόθρησκοι, δηλαδή Εβραίοι και Μουσουλμάνοι, ετερόδοξοι, αλλά και όσοι αποκλίνουν από τις κοινωνικές νόρμες, όπως λεπροί, ιερόδουλες, ομοφυλόφιλοι υφίστανται αποκλεισμούς, διώξεις, δολοφονία και θάνατο διά της πυράς. Αυτοί οι νεωτερικοί για την εποχή κοινωνικοί μετασχηματισμοί προϋποθέτουν διαδικασίες συγκρότησης του ομόθρησκου και του «κανονικού» κοινωνικού υποκειμένου, στις οποίες η Εκκλησία διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο. Το 1215 η Δ' Σύνοδος του Λατερανού με τις αποφάσεις της κανονικοποίησε τον χριστιανικό βίο, όπως αυτός θα έπρεπε να βιώνεται από τους χριστιανούς, ορίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο το χριστιανικό υποκείμενο.²⁹ Στο ίδιο πλαίσιο ενεργοποίησε μηχανισμούς αποκλεισμού, αφού επέβαλε διακριτικά στην ενδυμασία των Εβραίων και των Μουσουλμάνων.³⁰ επιβολή που ισοδυναμεί με τον

²⁸ Althoff, "Selig sind", 147-163.

²⁹ Robert I. Moore, *The Formation of a Persecuting Society. Power and Deviance in Western Europe, 950-1250* (Oxford: Blackwell, 1987), 6-11.

³⁰ Δ' Σύνοδος του Λατερανού (1215), στο *Sacrorum Conciliorum Nova et amplissima Collectio*, έκδ. Giovanni Mansi, Τόμ. 22 (Venice: A. Zatta, 1778), κανόνας 68, col. 1055-1056: In nonnullis provinciis a Christianis Judaeos seu Saracenos habitus distinxit diversitas: sed in quibusdam sic quaedam inolevit confusio, ut nulla differentia discernantur. Unde contingit interdum, quod per errorem Christiani Judaeorum seu Saracenorum, et Judaei seu Saraceni Christianorum mulieribus commisceantur. Ne igitur tam damnatae commixtionis excessus, per velamentum erroris hujusmodi, excusationis ulterius possint habere diffugium; statuimus ut tales utriusque sexus, in omni Christianorum provincia et omni tempore, qualitate habitus publice ab aliis populis distinguantur, cum etiam per Mosem hoc ipsum legatur eis injunctum. Μετάφραση: «Σε κάποιες επαρχίες διαφορές στην ενδυμασία διακρίνουν τους Εβραίους και τους Σαρακηνούς από τους Χριστιανούς, αλλά σε κάποιες άλλες επικρατεί τέτοια σύγχυση ώστε καμία διαφορά δεν μπορεί να οδηγήσει σε διάκριση. Έτσι συμβαίνει μερικές φορές εξαιτίας λάθους οι Χριστιανοί να έχουν σχέσεις με γυναίκες των Εβραίων ή των Σαρακηνών και οι Εβραίοι και οι Σαρακηνοί με γυναίκες των Χριστιανών. Επομένως, για να μην μπορεί κανείς στο μέλλον με την πρόφαση τέτοιου λάθους να δικαιολογεί την παρεκτροπή τέτοιας απαγορευμένης ένωσης, θεωρούμε ότι οι Εβραίοι και οι Σαρακηνοί και των δύο φύλων πάντα και σε κάθε επαρχία Χριστιανών να διακρίνονται δημόσια από τους άλλους ανθρώπους με χαρακτηριστική ενδυμασία και

εξοβελισμό τους από τις κοινότητες. Επιπλέον απαγόρευσε στους Εβραίους και στους αιρετικούς την κατοχή δημόσιων αξιωμάτων,³¹ ενώ στέρησε από τους αιρετικούς την περιουσία τους, τους οποίους όχι μόνο αφορίζε, αλλά παρέδιδε στις κοσμικές αρχές, οι οποίες θα αναλάμβαναν την επίγεια τιμωρία τους.³²

Γίνεται φανερό ότι αυτήν την περίοδο η Εκκλησία έχει οικειοποιηθεί την εξουσία ταξινόμησης και παραγωγής γνώσης για το κανονικό και το μη κανονικό. Το μη κανονικό ορίζεται ως μίasma από το οποίο η κοινωνία οφείλει να εξαγνιστεί και ως εχθρός, τον οποίο η κοινωνία οφείλει να εξολοθρεύσει με έναν κοινωνικό ή ακόμη και με φυσικό θάνατο. Αιρετικοί, Εβραίοι, Μουσουλμάνοι, λεπροί, ομοφυλόφιλοι, ιερόδουλες παρουσιάζονται λίγο πολύ με τα ίδια ακριβώς χαρακτηριστικά: σεξουαλική διαστροφή, συνεργεία με τον διάβολο, μαγεία με στόχο την καταστροφή της επίγειας τάξης και ως εκ τούτου των χριστιανικών κοινωνιών. Ιδιαίτερα για τους Εβραίους θα συγκροτηθούν μύθοι που αποτελούν τις μεσαιωνικές ρίζες του αντισημιτισμού. Τον δωδέκατο αιώνα διατυπώνονται για πρώτη φορά εναντίον των Εβραίων οι κατηγορίες για τελετουργικούς φόνους χριστιανόπαιδων και βεβήλωσης της όστιας, και καλλιεργείται ο μύθος για τη συνομωσία των Εβραίων εναντίον των

μάλιστα, καθώς, όπως μπορεί να αναγνώσει κανείς, τους είχε επιβληθεί τέτοιος νόμος μέσω του Μωυσή (Αρ, 15, 37-41)». [Στο εξής Δ' Σύνοδος Λατερανού].

³¹ Δ' Σύνοδος Λατερανού, κανόνας 69, col. 1058: Cum sit nimis absurdum, ut Christi blasphemus in Christianos vim potestatis exerceat, quod super hoc Toletanum concilium provide statuit, nos propter transgressorum audaciam in hoc capitulo innovamus: prohibentes, ne Judaei officiis publicis praeferantur, quoniam sub tali praetextu Christianis plurimum sunt infesti. Si quis autem officium eis tale commiserit, per provinciale concilium (quod singulis praecipimus annis celebrari) monitione praemissa, districtione qua convenit, compescatur. Officiali vero hujusmodi, tamdiu Christianorum communio in commerciis et aliis denegetur, donec in usus pauperum Christianorum, secundum providentiam dioecesanii episcopi, convertatur quidquid fuerit adeptus a Christianis occasione officii sic suscepti: et officium cum pudore dimittat, quod irreverenter assumpsit. Hoc idem extendimus ad paganos. Μετάφραση: «Καθώς είναι παράλογο κάποιος που βλασφημεί τον Χριστό να ασκεί εξουσία επί των Χριστιανών, εμείς εξαιτίας του θράσους της παράβασης ανανεώνουμε σε αυτό το κεφάλαιο αυτό που προνοητικά είχε θεσπιστεί στη Σύνοδο του Τολέδο (589) και απαγορεύουμε να επιλέγονται Εβραίοι για τα δημόσια αξιώματα, καθώς με αυτήν την ιδιότητα είναι πιο επικίνδυνοι για τους Χριστιανούς. Εάν κάποιος τους αναθέσει κάποιο αξίωμα, αφού προηγουμένως του γίνει νουθεσία, ας τιμωρηθεί με τον τρόπο που θα αποφασίσει η επαρχιακή σύνοδος η οποία πρέπει να συγκαλείται μία φορά τον χρόνο. Ο αξιωματούχος (Εβραίος) πρέπει να αρνηθεί την εμπορική και κάθε άλλη σχέση με τους Χριστιανούς μέχρι σύμφωνα με απόφαση του επισκόπου όλα όσα έχει αποκτήσει από τους Χριστιανούς από τότε που ανέλαβε το αξίωμα, να δοθούν για τις ανάγκες των φτωχών. Και το αξίωμα που ασεβώς ανέλαβε, να το εγκαταλείψει με ντροπή. Το ίδιο διάταγμα επεκτείνουμε και στους ειδωλολάτρες».

³² Δ' Σύνοδος Λατερανού, κανόνας 3, col. 986-987: Damnati vero, saecularibus potestatibus praesentibus, aut eorum bailivis, relinquuntur animadversione debita puniendi, clericis prius a suis ordinibus degradatis: ita quod bona hujusmodi damnatorum, si laici fuerint, confiscantur: si vero clerici, applicantur ecclesiis a quibus stipendia perceperunt. Μετάφραση: «Οι καταδικασμένοι (για αίρεση) να παρουσιάζονται στις κοσμικές αρχές ή στους αντιπροσώπους τους, και να αφήνονται για να τιμωρηθούν με την οφειλόμενη δικαιοσύνη. Οι κληρικοί πρώτα να εκπίπτουν από την τάξη τους. Όσον αφορά την περιουσία των καταδικασμένων, εάν είναι λαϊκοί, να δημεύεται. Εάν είναι κληρικοί, να δίνεται στις εκκλησίες από τις οποίες ελάμβαναν αποδοχές».

χριστιανών.³³ Η Εκκλησία δεν αρκείται στην κατασκευή της ετερότητας, αλλά παράλληλα υιοθετεί έναν αστυνομευτικό ρόλο, ελέγχοντας τις κοινωνίες κατ' αρχάς έμμεσα μέσω των κοσμικών εξουσιών, τις οποίες απειλεί με καθαίρεση, εάν δεν συμμορφωθούν στις επιταγές της, δηλαδή στην εξολόθρευση των «κοινωνικών εχθρών»,³⁴ και στη συνέχεια και άμεσα με τη συγκρότηση της Ιεράς Εξέτασης το 1231 από τον πάπα Γρηγόριο Θ' (1227-1241).³⁵

Για τα αίτια ανάπτυξης των διωκτικών συμπεριφορών έχουν διατυπωθεί διάφορες ερμηνείες στη βάση των σημαντικών κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών αλλαγών που έλαβαν χώρα τον δωδέκατο και τον δέκατο τρίτο αιώνα. Η σημαντική οικονομική ανάπτυξη αυτής της περιόδου και ο εκχρηματισμός της οικονομίας συνοδεύτηκε από τη συγκρότηση εκλεπτυσμένων κυβερνητικών δομών, στις οποίες επεδίωξε και κατάφερε να εισέλθει μια εγγράμματη ελίτ κληρικών. Στην προσπάθειά τους τόσο να εξασφαλίσουν τη θέση τους απέναντι στους παραδοσιακούς κατόχους των γραφειοκρατικών θέσεων, δηλαδή τους ευγενείς, όσο και να αντιμετωπίσουν αντιδράσεις εξαιτίας των όλο και περισσότερο διευρυνόμενων κοινωνικών και οικονομικών διαφορών, επινοούσαν κοινωνικούς εχθρούς και

³³ Moore, *The Formation*, 11-99. Για τους αντι-εβραϊκούς μύθους, βλ. Μπενβενίστε, *Από τους Βαρβάρους στους Μοντέρνους*, 224-227.

³⁴ Δ' Σύνοδος Λατερανού, κανόνας 3, col. 987: *Moneantur autem et inducantur, et si necesse fuerit, per censuram ecclesiasticam compellantur saeculares potestates, quibuscumque fungantur officiis, ut sicut reputari culiunt et haberi fideles, ita pro defensione fidei praestent publice iuramentum, quod de terris suae jurisdictioni subjectis universos haereticos ab ecclesia denotatos bona fide pro viribus exterminare studebunt: ita quod modo, quandocumque quis fuerit in potestatem sive spiritalem, sive temporalem assumptus, hoc teneatur capitulum iuramento firmare. Si vero dominus temporalis requisitus et monitus ab ecclesia, terram suam purgare neglexerit ab hac haeretica foeditate, per metropolitanum et caeteros comprovinciales episcopos excommunicationis vinculo innodetur. Et, si satisfacere contemserit infra annum, significetur hoc summo pontifici: ut extunc ipse vassalos ab ejus fidelitate denunciaret absolutos, et terram exponat catholicis occupandam, qui eam exterminatis haereticis sine ulla contradictione possideant, et in fidei puritate conservent: salvo jure domini principalis, dummodo super hoc ipse nullum praestet obstaculum, nec aliquod impedimentum opponat: eadem nihilo minus lege servata circa eos qui non habent dominos principales.* Μετάφραση: «Οι κοσμικές αρχές, όποιο αξίωμα και αν κατέχουν, εάν επιθυμούν να θεωρούνται και να συγκαταλέγονται στους πιστούς, νουθετούνται και παροτρύνονται -εάν είναι απαραίτητο, ακόμη και με εκκλησιαστική μομφή-, να δώσουν για την υπεράσπιση της πίστης δημόσια όρκο, ότι θα φροντίζουν με καλή πίστη και με όλες τις δυνάμεις τους να εξολοθρεύουν στις περιοχές που υπόκεινται στη δικαιοδοσία τους όλους όσους καταδεικνύονται ως αιρετικοί από την Εκκλησία. Έτσι με αυτόν τον τρόπο, όταν κάποιος αναλαμβάνει κάποιο αξίωμα, είτε πνευματικό είτε κοσμικό, ας δεσμεύεται να επιβεβαιώνει αυτό το διάταγμα με όρκο. Αλλά εάν ένας κοσμικός δεσπότης, αφού του έχει ζητηθεί και έχει νουθετηθεί από την Εκκλησία, αμελήσει να καθαίρει την περιοχή του από την αιρετική μισητότητα, θα αφορίζεται από τον μητροπολίτη και τους άλλους επαρχιακούς επισκόπους. Και εάν αρνηθεί να επανορθώσει μέσα σε ένα χρόνο, το γεγονός θα κοινοποιείται στον ύψιστο ποντίφικα. Αυτός θα δηλώνει τους υποτελείς εκείνου (του δεσπότη) ελεύθερους από τον όρκο πίστης και θα παραχωρεί την περιοχή του σε καθολικούς, οι οποίοι, για να εξολοθρεύσουν τους αιρετικούς, θα την κατέχουν χωρίς καμία εναντίωση και θα τη διατηρούν σε αγνότητα πίστης. Τα δικαιώματα του κύριου δεσπότη θα γίνονται σεβαστά, όσο εκείνος δεν προκαλεί κανένα εμπόδιο ούτε προβάλλει κάποιο άλλο κώλυμα».

³⁵ Βλ. ενδεικτικά Bernard Hamilton, *The Medieval Inquisition* (London: Edward Arnold, 1981).

επέβαλλαν έτσι μηχανισμούς κοινωνικού ελέγχου και αποκλεισμού που συσπείρωναν την κοινότητα υπό την καθοδήγηση της ελέω Θεού εξουσίας της.³⁶ Το ίδιο εργαλειακά χρησιμοποίησαν τη βία και άλλες κοινωνικές ομάδες, όπως για παράδειγμα αναδυόμενοι χριστιανοί έμποροι εναντίον Εβραίων και μουσουλμάνων εμπόρων,³⁷ ή ευγενείς εναντίον της ίδιας της βασιλικής εξουσίας,³⁸ που χειρίζονταν τους λόγους περί ετερότητας για την επίτευξη ιδιοτελών στόχων. Σε κάθε περίπτωση τα διαμορφωμένα από τον θρησκευτικό λόγο στερεοτυπικά χαρακτηριστικά του Άλλου προβάλλονταν ως νομιμοποιητικό επιχείρημα της δίωξης, γεγονός που αναδεικνύει την ουσιαστική συμβολή των στερεοτυπικών λόγων περί ετερότητας στην ανάδυση των διωκτικών νοοτροπιών.³⁹

Οποιαδήποτε και να ήταν τα αίτια των βίαιων διώξεων, αυτές νομιμοποιούνταν στη διατήρηση της χριστιανικής τάξης που διασαλευόταν από τις ενέργειες των «εχθρών», κατ' ανάγκη συνεργών του διαβόλου. Η δύναμη αυτών των στερεοτύπων εδράζεται ακριβώς στις ηγεμονικές δυνατότητες του μεσαιωνικού θρησκευτικού λόγου να διαμορφώνει νοηματοδοτικά πλαίσια στα οποία συγκροτούνται οι νοητικοί ορίζοντες των υποκειμένων. Καθώς όμως οι στερεοτυπικές εικόνες είναι μέσο αντίληψης και κατανόησης της πραγματικότητας, μπορούν και οι ίδιες να προκαλέσουν βίαιες συμπεριφορές ενάντια στη διαφορετικότητα, ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσεων, ακόμη και όταν δεν διακυβεύεται η εξυπηρέτηση συγκεκριμένων συμφερόντων.⁴⁰

Η μελέτη των μεσαιωνικών θρησκευτικών λόγων και εκ των πραγμάτων της μεσαιωνικής θρησκευτικότητας, πέρα από την κατανόηση των μεσαιωνικών κοινωνιών, μπορεί να προκαλέσει δημιουργικά ερωτήματα για τους μηχανισμούς αποκλεισμού στις σύγχρονες κοινωνίες. Παρά την απόσταση που μας χωρίζει από τον Μεσαίωνα, ακόμη και σήμερα οι ίδιες ή παρόμοιες θρησκευτικές και σεξουαλικές διαφορετικότητες κατασκευάζονται σε απειλητικές ετερότητες, με τα στερεοτυπικά επιχειρήματα να συγκροτούνται και από τον θρησκευτικό λόγο. Ο αποκλεισμός,

³⁶ Αυτή είναι η ερμηνεία του Moore, *The Formation*.

³⁷ Ελένη Τούντα, *Μεσαιωνικά Κάτοπτρα Εξουσίας. Ιστορικοί και Αφηγήματα στο Νορμανδικό Ιταλικό Νότο* (Αθήνα: Ευρασία, 2012), 236-259, για τις βίαιες διώξεις των Μουσουλμάνων στο Νορμανδικό Βασίλειο της Σικελίας κατά το δεύτερο μισό του δωδέκατου αιώνα.

³⁸ David Nirenberg, *Communities of Violence. Persecution of Minorities in the Middle ages* (Princeton: Princeton University Press, 1996).

³⁹ Μπενβενίστε, *Από τους Βαρβάρους στους Μοντέρνους*, 224-227.

⁴⁰ Βλ. για παράδειγμα τα πογκρόμ εναντίον Εβραίων την περίοδο του Μαύρου Θανάτου, με την αιτιολογία ότι δηλητηρίαζαν τα πηγάδια των Χριστιανών. Μπενβενίστε, *Από τους Βαρβάρους στους Μοντέρνους*, 300-301.

όμως, δεν είναι τίποτα άλλο από την αρχή μιας βίαιης διωκτικής διαδικασίας που καταλήγει αναπόφευκτα στην άσκηση φυσικής ή άλλης έμμεσης βίας.⁴¹

Ελένη Τούντα,
Επίκουρη καθηγήτρια Μεσαιωνικής Ιστορίας της Δύσης, ΑΠΘ

English summary

Licet christiano armis pro veritate decertare: religious discourse and violence in Medieval Europe

From the twelfth century onward western medieval societies adopted violent persecuting behaviors against Jews, Muslims and Christian individuals or social groups who deviated from the social norms, like lepers, prostitutes and homosexuals. In these processes which presupposed the formation of a Christian “normal” social individual, the Church played a significant role, since it constructed social and religious “othernesses” and legitimized the use of violence against them. The present paper, starting from the early middle ages and by exhibiting the role of the Bible in shaping the mental horizons of the Christians, points out that violence was inherent in religious discourses, since the use of violence by secular powers was legitimized by the concept of theocratic kingship. In the following the paper explores the cultural framework within which the use of violence was approved by the Church. The social and political landscape of the tenth and the eleventh century, the Church reform movement, and the Investiture Controversy entailed important transformations in the Church’s self-definition. As a consequence a new religious discourse was shaped that not only did accept the use of violence by secular powers in the service of the Church, but it classified individuals and social groups as “enemies” of the Christian society as

---

⁴¹ Λόγω του αντικειμένου του συνεδρίου στο οποίο παρουσιάστηκε η παρούσα ανακοίνωση (Διεθνές Διεπιστημονικό Συνέδριο «Θρησκεία και Βία», 27-29 Απριλίου 2015, ΑΠΘ), δεν έκανα καμία αναφορά στις έμφυλες διαστάσεις της εξουσιαστικής βίας, δηλαδή στην άσκηση βίας στις (χριστιανές) γυναίκες, η οποία εξίσου νομιμοποιείται από τον θρησκευτικό λόγο που παράγει γνώση για τα φύλα και συγκροτεί τις γυναίκες ως ιεραρχικά κατώτερα κοινωνικά υποκείμενα.

well, thus legitimizing the exercise of violence on them. The first crusade, by strengthening the papal power and at the same time widening the socio-religious gap between Christians on the one part and Jews and Muslims on the other, was the culmination of the aforementioned transformations. Finally, the paper aims to analyze the further development of this new religious discourse and its contribution to the construction of exclusion mechanisms and persecuting mentalities from the twelfth century onward.

Eleni Tounta,
Assistant Professor in Medieval History, Aristotle University of Thessaloniki